

सहा ग्रामीण विभागांची जनसांख्यिकीय पाहणी

कुमुदिनी दांडेकर

गोखले अर्थशास्त्र संस्था, पुणे ४

गोखले अर्थशास्त्र संस्था मराठी प्रकाशन ११ वें

© गोखले अर्थशास्त्र संस्था, पुणे ४
१९६४

किंमत रु. ६.००

प्रकाशक : स. रा. गाडगीळ, गोखले अर्थशास्त्र संस्था, पुणे ४.

मुद्रक : श्री. दि. बा. गांगळ, एम्. एस्सी., लोकसंग्रह छापखाना, १७८६ सदाशिव पेठ, पुणे २.

वितरक : दि बुक सेंटर प्रायव्हेट लिमिटेड, रानडे रोड, मुंबई २८.

प्राक्कथन

हे प्रकाशन म्हणजे १९५१ व १९५६ या सालांच्या दरम्यान या संस्थेतर्फे ग्रामीण विभागांत ज्या जनसांख्यिकीय पाहण्यांची मालिका सुरु केली गेली, त्या मालिकेतील तिसरें व शेवटचें प्रतिवृत्त होय. या सर्व पाहणी-कार्यांत पाहणीच्या प्रारंभीचा कार्यप्रवेश व कार्यपद्धति हीं प्रामुख्याने सारखीच होती. तरीही या पुस्तकांत ज्या पाहणीकार्यांचें प्रतिवृत्त ग्रथित झालें आहे, त्या पाहणीची योजना इतरापेक्षा कांहीशी वेगळी आखली होती. उदाहरणार्थ, या पाहणी-योजनेसाठी, पाहणी करावयाच्या विभागांची निवड वेगळ्या विचाराने केली होती. पूर्वीच्या पाहणीप्रमाणे साधारणपणे लहान क्षेत्रांतून नमुन्यादाखल लहान लहान विभाग निवडून त्यांची पाहणी करण्यापेक्षा या पाहणीच्या योजनेंत मुद्दामच एका विस्तीर्ण विभागांतील दूरदूरचीं केंद्रे निवडण्यांत आलीं होती. यामुळे या पाहणीच्या प्रतिवृत्तांत निवडलेल्या केंद्रांतील भौगोलिक, आर्थिक इत्यादि घटकांतील भिन्नता स्पष्टपणे प्रतिबिंबित झालेली दिसते. त्याचबरोबर पाहणी केलेल्या केंद्रांच्या विविध प्रकारच्या पार्श्वभूमीतून व परिस्थितीतून देशांतील जनसांख्यिकीय स्थितीचीं जीं सर्वसामान्य वैशिष्ट्ये आहेत, तीं अधिक ठळकपणे उठून दिसतात.

या पाहणीचें भौगोलिक क्षेत्र जसें विस्तीर्ण निवडलें होतें, तसेंच पाहणींत समाविष्ट होणाऱ्या विषयांचें क्षेत्रहि पूर्वीच्या पाहणीपेक्षा अधिक विस्तृत केलें होतें. केवळ जनसंख्येशी संबंधित असणाऱ्या विषयांपुरतीच ही पाहणी मर्यादित न करता, तिच्यांत आनुषंगिक अशा अनेक सामाजिक व आर्थिक विषयांचाहि समावेश करण्यांत आला होता. या पुस्तकांत जनसांख्यिकीय स्वरूपाची जी माहिती आहे, ती सामान्यतः पूर्वीच्या दोन पाहण्यांप्रमाणेच आहे. या पाहणीतून निघालेले निष्कर्षहि जवळ जवळ पूर्वीप्रमाणेच आहेत. उदाहरणार्थ, गेल्या कांही वर्षांत जननक्षमतेची पातळी साधारणपणे पूर्वीसारखीच राहिली आहे, हा जो जननक्षमतेबद्दलचा निष्कर्ष या पाहणींत निघाला आहे, तो पूर्वीच्या पाहण्यांतहि निघाला होता. तसेंच पूर्वीच्या पाहण्यांप्रमाणे याहि पाहणींत कांही ग्रामीण केंद्रांत जननक्षमतेच्या पातळींत थोडी घट झाल्याचा पुरावा आढळला.

पूर्वीच्या पाहणींत निघालेल्या आणखी एका महत्त्वाच्या निष्कर्षाला, या पाहणींतील निष्कर्षामुळे बळकटी मिळाली आहे. हा निष्कर्ष कुटुंबनियोजनाबाबतच्या दृष्टिकोनासंबंधीचा आहे कुटुंबनियोजनाच्या कल्पनेला किंवा त्यासंबंधीच्या पद्धतींना जनमनांत खोल रुजलेला असा विरोध मुळीच नाही, ही आश्चर्यकारक गोष्ट याहि पाहणींत पुन्हा आढळून आली. या पाहणींत हेहि दिसून आलें की, भिल्लांसारख्या एखाद्या तथाकथित मागासलेल्या जमातीच्या किंवा त्यांच्या विभागाच्या मागासलेपणाचा एकंदर कुटुंबनियोजनाबद्दलच्या दृष्टिकोनावर लक्षणीय असा कांही परिणाम झालेला नाही. पूर्वीच्या पाहणींत अनुभवास आलेल्या अडचणींमुळे या पाहणीच्या वेळी कुटुंबनियोजनासंबंधीचा दृष्टिकोन अजमावतांना आम्ही विशेष प्रकारची पूर्वतयारी केली होती. या कामासाठी कुटुंबनियोजनाच्या पद्धतीचें प्रशिक्षण घेतलेल्या अशा प्रशिक्षित परिचारिका (ट्रेण्ड नर्स) आरोग्य प्रचारिका (हेल्थ व्हिजिटर्स) यांचीच अन्वेषिका म्हणून नेमणूक करण्यांत आली होती. या अन्वेषिकांना पाहणींतील खेड्यांत बाळंतपणे करण्याची व लहान लहान दुखण्यांवर इलाज करण्याचीहि परवानगी दिली होती. हेतु हा की, या उपायाने लोकांचा विश्वास संपादन करता यावा व कुटुंबनियोजनासंबंधी लोकांचा, विशेषतः स्त्रियांचा दृष्टिकोन काय आहे हें अजमावण्याची सोडस्कर संधि मिळावी. या विषयासंबंधी लोकांचा दृष्टिकोन व वृत्ति यासंबंधी जी विश्वसनीय व या विषयावर विशेष प्रकाश पाडणारी अशी माहिती या पाहणींत मिळाली तिच्यावरून आमचें हें धोरण यशस्वी ठरलें असें म्हणतां येईल. या कार्यासाठी विशिष्ट प्रकारच्या अन्वेषिकांची

निवड केल्यामुळे, पाहणीकार्याच्या अनुषंगाने किंवा आकस्मिक रीतीने या कार्यक्षेत्रातील एक विशेष महत्त्वाची गोष्ट आढळून आली. कुटुंबनियोजनाबद्दलचा व त्यासंबंधीच्या कार्यक्रमाबद्दलचा लोकांचा दृष्टिकोन हा अन्वेषिकेच्या व्यक्तिमत्त्वावर व पूर्वग्रहांवर, तसेच खेड्यांतील पुढाऱ्यांवर बराच अवलंबून असतो, ही आढळून आलेली महत्त्वाची गोष्ट या पुस्तकांत नमूद करण्यांत आली आहे. अन्वेषिका उत्साही व कार्यान्मुख असेल तर, तिला लोकांकडून विधायक स्वरूपाची प्रतिसाद मिळते व ती लोकांवर प्रभावहि पाडू शकते असें आम्हांला आढळून आलें. तसेंच कुटुंबनियोजनाचा स्वीकार करण्याच्या मार्गांत कांही बद्धमूल किंवा अनुल्लंघ्य असा अडथळा भारतीय समाजांत मुळीच नाही, हीहि गोष्ट या पाहणीत स्पष्ट दिसून आली. अन्वेषकाच्या किंवा बाहेरून येऊन काम करणाऱ्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचें महत्त्व किती असतें यासंबंधी आम्हांला आलेल्या अनुभवावरून, कार्यपद्धतीमधील एका महत्त्वाच्या प्रश्नावर जसा प्रकाश पडू शकेल, त्याचप्रमाणे या कार्यक्षेत्रांत काम करणाऱ्या सरकारी अधिकाऱ्यांना महत्त्वाचा धडाहि मिळू शकेल असें वाटतें.

या पाहणीत बऱ्याच नव्या प्रश्नांसंबंधीची माहिती मिळविण्यांत आली. वैवाहिक स्थिति, विवाहासंबंधीच्या चालीरीती व विवाहावर होणारा खर्च या गोष्टींसंबंधी आम्ही माहिती मिळवली. तसेंच सामान्यतः गोळा न केलेली अशी शरीरशास्त्रीय माहितीहि आम्ही या पाहणीत मिळविली. त्याचप्रमाणे या पाहणीत विवाहासंबंधी सामाजिक व आर्थिक स्वरूपाची अशी मनोरंजक माहितीहि एकत्रित झाली. या माहितीतील द्विपत्नीकत्वाच्या उदाहरणांचा, दुसरी पत्नी करण्याच्या कारणांचा, तसेंच विवाहावर केल्या जाणाऱ्या खर्चाचा आणि वेगवेगळ्या संदर्भांत या खर्चात होणाऱ्या फरकांचा उल्लेख करण्यासारखा आहे.

सार्वजनिक आरोग्य व आहारासंबंधीच्या संवयी यांच्या बाबतींत केलेल्या पाहणींतून निघालेले निष्कर्षहि या पुस्तकांत शेवटीं समाविष्ट केले आहेत. लोकांची राहणी व सार्वजनिक आरोग्य यांच्या बाबतींत वेगवेगळ्या ठिकाणीं जे फरक आढळून आले, ते बरेच मोठे होते. पण असे फरक असताहि एकंदर सगळ्या खेड्यांच्या पाहणीतील निष्कर्षांवरून मनावर कोणता ठसा उमटत असेल, तर तो सर्व ठिकाणच्या आरोग्यरक्षणाच्या अनवस्थेचा, बऱ्याच मोठ्या रोगग्रस्ततेचा, वैद्यकीय सोयींच्या अभावाचा आणि रोगप्रतिबंधक उपायांच्या माहितीच्या अभावाचा. आहारा-मधील दिसून येणारे फरक हे मुख्यतः खाण्यांत येणाऱ्या मुख्य धान्याबाबतचेच आहेत. धान्य कोणतेहि असलें तरी एकंदर आहारांत फार मोठें प्रमाण हें केवळ धान्याचेंच असल्याचें व आहारांत विविधतेचा अभाव असल्याचें दिसून येतें. या पुस्तकांत 'उपासमारीसंबंधी' कांही मनोरंजक विषयानें आढळतात. या ठिकाणीं 'उपासमार' या शब्दाचा अर्थ एवढाच की, वर्षातील कांही कांही महिन्यांत किंवा संबंध वर्षभरच आपणांस पुरेसें खाण्यास मिळत नाही, असें सांगणाऱ्या लोकांची होणारी 'उपासमार'. ही कांही अंशीं मानसिक उपासमार असावी. परंतु पाहणींत आढळून आलेलें आहारांतील धान्याचें व इतर खाद्यपदार्थांचें प्रमाण पाहिलें की, शारीरिक दृष्ट्याहि पुरेशा प्रमाणांत अन्न खाण्यांत येत नाही, ही वस्तुस्थिति असल्याचें दिसून येतें. पूर्वीच्या पाहणीप्रमाणे याहि पाहणीच्या प्रतिवृत्तावरून हेंच स्पष्ट दिसून येतें की, भारताच्या खेड्यांत किंवा ज्या विभागांतून पाहणी-साठी केंद्रें निवडलीं, त्या विभागांतील खेड्यांत आर्थिक दारिद्र्य व सर्व प्रकारच्या साधनांच्या बाबतींतील दारिद्र्य वसत आहे. हें मूलभूत दारिद्र्य आदिवासी जमातीच्या जंगलाजवळच्या खेड्यांत जितकें स्पष्ट दिसून येतें, तितकेंच तें मुंबई शहराचीं दूरचीं कंगाल उपनगरें या शब्दाने वर्णन करतां येण्यासारख्या कोकणांतल्या खेड्यांतहि स्पष्ट दिसते, ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्याजोगी आहे.

६ एप्रिल १९५९ }
पुणे ४ }

ब. रा. गाडगीळ

अनुक्रमणिका

प्राक्कथन

तक्त्यांची सूचि

प्रकरण १	प्रास्ताविक	१- १२
प्रकरण २	निवडलेल्या खेड्यांवरील टिपणें	१३- १९
प्रकरण ३	लोकसंख्या	२०- ३१
प्रकरण ४	वैवाहिक स्थिति	३२- ५२
प्रकरण ५	विवाह	५३- ५८
प्रकरण ६	जननक्षमतेची संबद्ध शारीरिक घटक	५९- ६३
प्रकरण ७	जननक्षमता	६४- ७१
प्रकरण ८	जननक्षमतेची संबद्ध सामाजिक व आर्थिक घटक	७२- ७८
प्रकरण ९	जननक्षमता—पूर्वीची व सध्याची	७३- ९०
प्रकरण १०	कुटुंबनियोजनासंबंधीचे दृष्टिकोन	९१-१०७
प्रकरण ११	सार्वजनिक आरोग्य	१०८-१३२
प्रकरण १२	आहारविषयक संवयी	१३३-१४६